

Influența filosofilor antici asupra Sfântului Augustin și Sfântului Toma în problema timpului

MĂDĂLINA-GABRIELA PANTEA*

*Platon, Aristotel Plotin, Biblia, Sf. Augustin, Sf. Toma din
Aquino, timp, eternitate*

This article aims to present the meaning of time in Classical Greece and Plotinus and its influence on St. Augustine and St. Thomas Aquinas. In what manner the ancient philosophers presented the concept of time? And how does it appear in the Bible? These questions will help us to understand medieval approaches on time better.

* Mădălina-Gabriela Pantea (n. 1988) este absolventă de filosofie și masterandă la Masteratul de Filosofie Antică și Medievală. În anul 2009 a obținut o bursă de performanță la Universitatea „Babeș-Bolyai”.

Acest articol are ca scop să aducă în atenție sursele antice de referință ale Sfântului Augustin și Sfântului Toma din Aquino în ce privește problema timpului. Aceste referințe nu sunt unele directe, ci sunt preluate pe calea tradiției. În momentul în care textul biblic se impune ca autoritate, el joacă un rol decisiv pentru întreaga gândire a Sfântului Augustin și a Sfântului Toma, deoarece acestor surse antice li se adaugă elemente specifice creștinismului. Dacă pentru Platon există un Demiurg care creează acest univers după modele exterioare, în creștinism nu mai putem vorbi despre acest fapt, deoarece Dumnezeu creează această lume din nimic. Același lucru îl observăm și în relație cu filosofia plotiniană, în care este prezentată doctrina Unului, Unul fiind cauza tuturor lucrurilor. În creștinism vorbim despre Dumnezeu, iar Dumnezeul creștin nu poate să fie contextualizat în cadrul unei filosofii individuale la fel ca formele platoniciene sau Unul plotinian.

De aceea, argumentele filosofice ale celor doi gânditori medievali se vor opri în momentul în care este adus în discuție conceptul de Dumnezeu. Chiar dacă Sf. Augustin se inspiră din dialogul *Timaios* și din tratatul *Despre timp și eternitate* al lui Plotin în privința timpului, intenția sa nu este aceea de a arăta cum se corelează timpul în sistemul filosofic al celor doi, ci el încearcă să găsească un răspuns întrebării „ce este timpul?”. Din punct de vedere terminologic Sf. Toma, abordează problema timpului din interiorul tradiției scolastice. Este interesat de Platon și Plotin în măsura în care este interesat și de Augustin, deoarece el îl citează

pe acesta din urmă în numeroase rânduri în momentul în care dezvoltă problema timpului.

Intenția noastră este aceea de a cerceta sursele antice ale problemei timpului urmărind dialogul *Timaios* al lui Platon, *Fizică* lui Aristotel și sursa biblică, Vechiul și Noul Testament, și, de asemenea, sursele din Antichitatea târzie, tratatul *Despre eternitate și timp* al lui Plotin și *Liber de causis*.

1. Platon și Aristotel

1.1. Platon, *Timaios*

Problema timpului începe să fie conceptualizată odată cu Platon, prin dialogul *Timaios*. Sursele presocratice ale acestui dialog relevă faptul că pentru greci timpul era perceput ca schimbare și mișcare¹. Pentru a înțelege mai bine doctrina vechilor greci, ne vom raporta la Parmenide și Heraclit, referiri la doctrina celor doi fiind făcute în momentul în care se vorbește de Platon în dialogul *Timaios*, în momentul în care se va raporta la mișcările cercurilor identicului și diferitului. Parmenide este cel care neagă mișcarea, fiindcă pentru el fiind imuabilă și increată². În virtutea acestui fapt, planul

¹ Turetzky, *Time*, p5

² Parmenide, fragmentul B8, în *Filosofia greacă până la Platon*, vol. I, partea a II-a, p. 235

identicului corespunde cu doctrina parmenidiană. Heraclit, pe de altă parte, este adeptul mișcării „toate sunt trecătoare, că nimic nu rămâne, și asemănând existența unui fluviu care curge, [...] e cu neputință să te cufunzi de două ori în același fluviu”³. Aceste distincții ne vor arată ce anume aduce Platon nou prin dialogul *Timaios* în ceea ce privește timpul. În continuarea acestora, vom încerca să observăm locul timpului în filosofia platoniciană, amintind că aceasta este inspirată de doctrina parmenidiană, cea care susține ființa absolută, ființă care este increată, imuabilă și nu este supusă devenirii. De asemenea, această doctrină susține ipoteza Unului, totul fiind Unu. Platon introduce formele în filosofia sa, doctrina formelor este similară doctrinei parmenidiene. Formele sunt cele care nu se schimbă, au existență veșnică și sunt unice, pe când aparențele se schimbă și pot apărea mai multe ipostaze ale aceluiași lucru⁴.

Dialogul *Timaios* trebuie să fie privit din prisma unei povestiri a universului, care poate să conțină inconsistențe⁵. Pentru a spune povestea universului, Platon îl alege pe *Timaios* „cel mai bun astronom”⁶, „care s-a străduit cel mai mult să cunoască natura universului”⁷.

Platon ne atrage atenția asupra posibilității inconsistențelor prin faptul că povestea universului, tocmai de aceea de la bun

³ Heraclit, A6, în op. cit., p. 331

⁴ P. Turetzky *Time*, p12

⁵ Idem, p 13

⁶ Platon, *Timaios*, 27a

⁷ idem

început trebuie asumat faptul că povestea universului este un „mit verosimil și să nu mai căutăm nimic dincolo de el”⁸.

Crearea universului a început din următoarea cauză: Demiurgul a vrut ca acest univers să fie bun și lipsit de invidie la fel cum era și el însuși. Tocmai de aceea, a luat tot ceea ce era într-o stare haotică și a făcut din dezordine ordine, crezând „că ordinea este întru totul mai bună decât dezordinea”⁹. Apoi, Demiurgul a însuflețit acest univers. Universul are un spirit, iar sufletul este în spirit, acesta fiind modul în care Demiurgul a zidit universul¹⁰. Totodată, când Demiurgul a zidit universul, s-a folosit de raționamente, iar însuflețirea Universului este unul dintre ele. Prin urmare, universul este „cu adevărat o ființă însuflețită și rațională”¹¹. Acum că am stabilit cum a fost creat acest Univers, trebuie să urmărim în continuare cosmologia universului platonician. Demiurgul creează această lume după modele exterioare, iar, atunci când a creat această lume, a avut ca model o viețuitoare inteligibilă. A stabilit înaintea viețuitoarea unică și vizibilă ce cuprinde în sine toate viețuitoarele câte sunt potrivit naturii lor, de același fel¹². Acestea ne explică faptul că universul cuprinde în sine atât viețuitoarele sensibile, cât și cele inteligibile. Dacă nu le-ar cuprinde pe toate acestea, universul nu ar mai fi unic, dar acest univers a fost creat tocmai pentru a fi unic. Iar dacă ar exista două universuri, unul al

⁸ Platon, *Timaios*, 29 a

⁹ Platon, *Timaios*, 30a

¹⁰ Platon, *Timaios*, 30b

¹¹ Platon, *Timaios*, 30 c

¹² Platon, *Timaios*, 30 d

lumii sensibile și altul al lumii inteligibile, problemele de la care pornește Platon, cu privire la unicitate și la forma perfectă a universului, nu ar mai fi posibile, pentru că atunci ar exista mai multe forme în mai multe universuri și mai multe timpuri. Dar acest lucru nu este posibil, iar în sprijinul acestui argument vine următoarea afirmație: de asemenea, acest univers este unic în felul său¹³, iar, potrivit argumentului că acest univers este posibil să îmbătrânească, să se distrugă, Demiurgul a făcut ca el să fie unul desăvârșit fără să aibă parte de devenire și i-a dat acestuia forma de cerc și sferă¹⁴.

Universul platonician, după cum am amintit mai sus, este inspirat din doctrina parmenidiană și cea a lui Heraclit. În cele ce urmează, pentru a vedea cum asimilează doctrinele celor doi, urmărim modul în care este descrisă mișcarea cercurilor identicului și diferitului, care vor fi relevante pentru ceea ce înseamnă timpul în universul platonician și pentru structura sufletului omenesc. Sufletul omenesc este analog sufletului universului, de aceea, înainte de a vorbi despre aceste cercuri trebuie să stabilim că acestea trebuie cercetate în raport cu sufletul. De aceea, în cercetare trebuie să urmărim din ce este compus sufletul, din *existența indivizibilă*, căreia i se adaugă natura identicului, deoarece indivizibilul este identic cu sine, nu are parte de transformare; acesteia i se adaugă *existența divizibilă*, ei corespunzându-i devenirea ce află în corpuri. Acesta este primul amestec, iar din amestecul

¹³ idem

¹⁴ Platon, *Timaios*, 33 b

identicului și a diferitului se obțin încă două amestecuri: indivizibilul, divizibilul, acestea trei vor fi amestecate într-o singură formă din care se va obține natura identicului și a diferitului și existența intermediară¹⁵. Prin urmare, sufletul conține natura identicului, a diferitului și între cele două se află intermediarul. Această structură a sufletului oferă întreaga structură a universului platonician, și anume: diferitul sunt aparențele, intermediarul desparte aparențele de planul identicului, unde se află formele. Acum că am stabilit ce înseamnă identicul și diferitul, trebuie să urmărim modul în care este descrisă mișcarea acestora. Ele sunt două cercuri, unite la mijloc *asemenea literei x*, și chiar unite fiind în acest mod, au o formă circulară, unul dintre cercuri este exterior, acestuia corespunzându-i cercul identicului, el are parte de mișcarea ce se desfășoară spre dreapta, iar cercului diferitului îi revine partea interioară și are parte de mișcarea ce se desfășoară spre stânga. Identicului îi revine nedivizatul, iar celui al diferitului îi corespunde divizibilul, în interiorul căruia se află mișcarea planetelor. Sufletul stă în mijlocul acestor cercuri, iar, pentru că are parte de aceste mișcări, el a fost capabil să se extindă în afara cercurilor, cuprinzând tot universul, în felul acesta învârtindu-se în sine¹⁶. Pentru că s-a stabilit astfel construcția sufletului universului, trebuie să precizăm că mișcările datorate cercurilor identicului și a diferitului trebuie să se producă corespunzător unor raționamente, anume cercul diferitului produce raționamente sensibile, iar cercul identicului produce argumente inteligibile.

¹⁵ Platon, *Timaios*, 35 a-b

¹⁶ Platon, *Timaios*, 36 b-d

Toate aceste fiind create, Demiurgul a vrut ca acest univers să se apropie și mai mult de modelul lui, iar modelul am stabilit că este o viețuitoare inteligibilă, veșnică. Pentru că viețuitoarea născută nu ar putea să se bucure de modelul veșnicului și al identicului, Demiurgul a făurit „o copie mobilă a eternității”, care are parte de o mișcare veșnică potrivit numărului, iar această copie este timpul. În consecință, timpul este copia mobilă a eternității pe care trebuie să o închipuim în următorul fel pentru a fi clară poziția sa în universul platonician. Avem universul, iar în interiorul universului se află eternitatea ce nu poate suferi devenire, fiind identică cu sine. Eternitatea conține în ea sufletul universului, iar în suflet se desfășoară mișcarea identicului și a diferitului, aceste mișcări dând naștere unor argumente, după care trebuie să funcționeze universul. În toate acestea se află o copie a eternității, dar pentru că mișcarea ei se produce conform numărului, se numește timp.

În continuare, trebuie să urmărim ce consecință a avut timpul în acest univers, deoarece multe încă nu erau desăvârșite. „Așadar timpul s-a născut odată cu cerul pentru ca, născute fiind împreună, împreună să piară dacă va fi vreodată să piară.”¹⁷ Cerul, de asemenea, este creat conform naturii eterne, urmărind îndeaproape copia eternității¹⁸. Odată cu timpul au apărut zilele, nopțile și anii. Este important de urmărit această structură a creației în universul platonician deoarece la fel apare și creația din perspectiva iudeo-creștină. Diferența este dată de modelele după

¹⁷ Platon, *Timaios*, 38 b

¹⁸ Platon, *Timaios*, 38 c

care creează Demiurgul lui Platon universul, fiind exterioare. Cerul este, după cum am văzut, și el o copie, timpul de asemenea, dar în momentul în care va vorbi despre părțile timpului: *a fost, este și va fi*, nu mai putem vorbi că acestea sunt o copie, ele fiind cele care constituie existența timpului și a devenirii¹⁹.

Conform schemei referitoare la forme, pe care o propune P. Turetzky²⁰, timpul se află pe tărâmul realităților sensibile, iar, datorită sufletelor individuale, suntem capabili să contemplăm lumea inteligibilă. Pentru ca lumea sensibilă să fie cât mai asemănătoare modelului după care a fost creată, Demiurgul, în momentul în care creează timpul, atribuie mișcarea tuturor celor existente în timp, fiind necesar ca ele să se miște conform planului identicului și al diferitului, conform unor mișcări circulare. Aceste mișcări circulare ale astrelor, diferențiate fiecare prin mișcarea proprie, creează cicluri mai mari sau mai mici, care sunt numărabile. Astfel numărând mișcările lunii, măsurăm lunile calendaristice, iar când mișcarea lunii se reîntâlnește cu mișcarea soarelui, măsurăm anii²¹. Acestea sunt corespunzătoare diferenței dintre lumea sensibilă și cea inteligibilă, adică lumea sensibilă are parte de mișcare conform numărului, sufletul are parte de mișcarea identicului, contemplând în felul acesta formele inteligibile, dar pentru ca sufletul să existe este nevoie să aibă parte și de mișcarea diferitului, care îl individuează, și de mișcarea identicului, care îi asigură existența.

¹⁹ Platon, *Timaios*, 37e-38a

²⁰ Turetzky, *Time*, p. 13.

²¹ Platon, *Timaios*, 39a-c

Contemplând formele, sufletul individualizat își conștientizează existența. De aceea Platon face analogia între sufletul uman și astre, pentru că, din punct de vedere conceptual, existența lor este dată de aceleași două mișcări, ale identicului și diferitului. De la analogia conceptuală, Platon stabilește o corespondență între mișcările unui suflet și mișcările unui astru, pentru că fiecare suflet își are astrul corespunzător²². Mai mult decât atât, conștientizând legătura dintre suflet și astru, individul devine conștient de faptul că sufletul lui nu va pieri la sfârșitul unui ciclu, ci va reveni la fel ca astrul. Astfel, sufletul prin contemplarea inteligibilelor, prin intermediul astrelor, își conștientizează eternitatea.

1.2. Aristotel, Fizica

Odată cu Aristotel, problema timpului își schimbă paradigma, timpul nu mai este privit din punctul de vedere al sistemului platonician, ca o *mișcare mobilă a eternității*. Problemele cu privire la timp sunt discutate pe larg în cartea a IV-a din *Fizica*. Din acest moment, timpul va fi introdus ca parte integrantă a unui sistem fizic. În sistemul fizicii propus de Aristotel, toate lucrurile care trăiesc au o natură proprie, fiecare ocupând locul său în univers, iar fizica se ocupă tocmai de aceste lucruri²³. În virtutea acestui fapt, vom urmări care este natura proprie a timpului și elementele ce i se substituie sau îl compun.

²² Platon, *Timaios*, 42c

²³ Ursula Coppe, *Time for Aristotle*, p. 1

Când Aristotel vorbește despre timp, trebuie avute în vedere următoarele concepte cheie deoarece el se folosește de aceste concepte precum: anterior și posterior, mișcare, mărime, transformare, pentru a construi întreaga structură a timpului.

Aristotel începe cercetarea întrebându-se „dacă timpul face parte dintre existențe sau dintre ne-existențe, apoi care este natura lui”²⁴. Dacă timpul ar face parte dintre ne-existențe el nu ar putea participa la substanță, substanță însemnând în filosofia lui Aristotel, după cum reiese și din *De anima*²⁵, „un gen unitar al celor ce sunt”²⁶. Dar pentru a înțelege sensul unitar, substanței i se subordonează alte elemente ca materia, aceasta însă nu poate să semnifice individualul. Pentru semnificația individualului este nevoie de cuplul *forma* și *specia* și, iar într-un final este nevoie de ce realizează aceste trei elemente²⁷, iar aceste trei elemente sunt cele care realizează sensul unitar al substanței. Prin urmare, timpul face parte dintre existențe deoarece el participă la substanță, iar participarea sufletului la substanță are loc doar prin intermediul sufletului, sufletul fiind o substanță pentru că întrunește cele trei criterii pe care le-am amintit. Iar ne-existențele ar fi cu neputință să participe la substanță. De asemenea, timpul nu face parte dintre ne-existențe deoarece timpul este divizibil, iar divizibilitatea timpului trebuie înțeleasă în următorul mod: avem întregul, iar întregul este format din părți, iar unele părți, pentru că sunt ale

²⁴ Aristotel, *Fizica*, 217 b, p. 105

²⁵ Aristotel, *De anima*, 412 a 5-9

²⁶ idem

²⁷ idem

unui lucru divizibil, „trebuie să existe”, iar altele au fost și nu există nimic²⁸, în sensul în care nimicul semnifică ceea ce a fost și este cu neputință să mai existe, dar timpul totuși rămâne divizibil.

Acum trebuie să avem în vedere momentul. Momentul va fi cauza unor serii de întrebări ce își vor găsi rezolvare pe măsură ce îi vom subordona celelalte elemente ce compun timpul. Am arătat că întregul trebuie să aibă părți pentru a exista, dar momentul pentru Aristotel nu este o parte a întregului, pentru că momentul se corelează cu timpul, iar, conform cu cele spuse de Aristotel, „timpul nu pare că este compus din părțile care există acum”²⁹. Pentru a înțelege aceste lucruri, trebuie să avem în vedere anterioritatea și posterioritatea, care nu sunt în clipa de față. Vom urmări exemplul pe care îl oferă Ursula Coppe, exemplul ceasului. Anume, spune ea, dacă acum este ora cinci, când încetează³⁰ momentul să existe? Atunci când este ora cinci sau atunci când momentul a trecut de ora cinci? El nu poate înceta să existe atunci când este ora cinci, pentru că el există atunci, dar, pe de altă parte, el nu poate să fi încetat nici după ora cinci, deoarece el nu există ca și instanță sau moment după ora cinci³¹.

²⁸ Aristotel, *Fizica*, 218a, p. 105

²⁹ idem

³⁰ Dacă urmărim traducerea Ursulei Coppe a *Fizicii*, în engleză, vom observa că nu folosește termenul de distrugere, to cease în engleză este a înceta, pe când în traducerea română a *Fizicii*, este folosit termenul de distrugere. Pentru o înțelegere mai bună a ceea ce înseamnă moment, am ales termenul a înceta și nu distrugere, acest exemplu.

³¹ Ursula Coppe, *Time for Aristotle*, p 26-27

În continuare, Aristotel combate propoziția lui Platon care susține „timpul este mișcarea întregului”³². Acest argument vine în completarea a ceea ce am explicat că înseamnă momentul, iar, în continuare, Aristotel spune că timpul nu este fără o mișcare circulară cum era pentru Platon, ci este doar „o parte a mișcării circulare”. Contraargumentul lui Aristotel este următorul: dacă ar exista mai multe ceruri, atunci timpul ar exista în fiecare dintre ele, existând „mai multe timpuri în același timp”³³. Iar transformarea se poate petrece doar în lucrurile care sunt afectate de timp, cu precizarea că timpul este același peste tot. Prin urmare, avem următorul lanț causal: momentul nu este ușor de determinat, dar există în sine și încetează să fie, substituindu-se un nou moment, însă timpul există la fel peste tot, iar analogia cu cerurile vine să întărească acest fapt, pentru că transformarea și mișcarea sunt la fel în orice timp.

În continuare, vom urmări celelalte elemente care conturează existența timpului la Aristotel. Elementele ce se subordonează celor amintite mai sus conturează existența timpului întregind lanțul causal dându-i forma finală a problemei timpului la Aristotel.

În continuare vom trata timpul intermediar. Pornind de la propoziția „că timpul nu există fără schimbare”³⁴, oferind exemplul Sardiniei, când cei care au adormit acolo „nu și-au dat seama când s-au trezit”³⁵, tocmai pentru că nu au conștientizat timpul

³² Aristotel, *Fizica*, 218 a

³³ Aristotel, *Fizica*, 218 b

³⁴ idem

³⁵ idem

intermediar. Acest timp intermediar nu poate să fie conștientizat pentru că el se petrece fără a se actualiza în conștiința noastră. Singurul care este capabil de conștientizarea celor petrecute în cadrul timpului intermediar este sufletul³⁶. De aici reiese că timpul nu poate să existe „fără mișcare și transformare”³⁷. În felul acesta, el face parte dintre existențe. Timpul fiind imperios necesar pentru Aristotel să existe doar atunci când este conștientizat, mișcarea și transformare sunt cele care pot fi conștientizate. Pornind de la acestea, vom urmări în continuare „ce element al mișcării este timpul”³⁸.

Dacă timpul intermediar nu poate fi conștientizat, atunci când se produce o mișcare o conștientizăm, tocmai de aceea putem să spunem că aceasta a fost în timp, dar timpul nu este numai mișcare ci este o parte a mișcării?³⁹ Acum pentru a înțelege legătura mișcării în relație cu timpul trebuie să ne închipuim o linie continuă, deoarece conform cu cele spuse de Aristotel, „orice mărime este continuă”⁴⁰. Lucrul se află pe această linie, iar el se mișcă de la „un punct de plecare spre un punct de sosire”, prin urmare „mișcarea urmează mărimii”⁴¹ prin faptul că distanța dintre cele două puncte este mărime. Aristotel deduce că timpul este o cauză a mișcării, dar acest lucru nu este suficient pentru că nu ne

³⁶ idem

³⁷ idem

³⁸ idem

³⁹ idem

⁴⁰ idem

⁴¹ idem

relevă întregul lanț causal al timpului. Liniei continue acum i se vor adăuga următoarele elemente: anteriorul și posteriorul, acestea se află de asemenea pe linie, dar între cele două mai există ceva, iar acest ceva este clipa. Iar clipa, de asemenea, poate să fie conștientizată cu ajutorul sufletului. Totodată, sufletul este cel care este conștient de anterior și de posterior, prin care putem să spunem că există un timp. De asemenea, pentru că este percepută doar „clipa de față ca unică”⁴² nu putem conștientiza timpul deoarece mișcarea nu s-a produs. Doar prin intermediul percepției nu putem conștientiza timpul și avem nevoie de o facultate superioară.

Până aici avem următoarele elemente : mișcarea care urmează mărimii, anteriorul și posteriorul, clipa ce desparte anteriorul de posterior, iar din acestea rezultă că „timpul este numărul mișcării după anterior și posterior”⁴³. Trebuie, de asemenea, să precizăm că „mișcarea este timp întrucât comportă un număr”⁴⁴. Prin urmare, trebuie să cercetăm numărul în raportul său cu timpul. Pentru a urmări acest raport, trebuie să ne oprim la ceea ce înseamnă clipa în raport cu numărul: clipa este accident, nicidecum timp, iar, întrucât numără mișcările anteriorului și a posteriorului, este număr⁴⁵. Timpul este număr dar nu ca și clipa, care numără, ci ca numărat. Tocmai din această cauză, cu ajutorul anteriorului și posteriorului putem deduce schimbarea. Anteriorul și posteriorul

⁴² Aristotel, *Fizica*, 219b

⁴³ idem

⁴⁴ idem

⁴⁵ idem

nu sunt la fel, anteriorul este mereu altul, iar posteriorul, la rândul său este mereu altul. Pe lângă acestea, timpul nu este măsura oricărei mișcări, ci în mod absolut măsura mișcării continue⁴⁶.

Pentru Aristotel timpul nu poate să fie doar o mișcare circulară a universului, iar dacă pentru Platon sufletele prin intermediul timpului contemplează lumea inteligibilă, pentru Aristotel sufletele nu au parte de eternitate prin contemplare, contemplarea fiind doar o formă de participare.

Așadar ambii încearcă să stabilească o dimensiune absolută a timpului, relativ la dimensiunea metafizică a lumii. Pentru Platon referința timpului este eternitatea, văzută ca neschimbătoare, dar pentru Aristotel, tocmai mișcarea absolută este luată ca referință. Pentru ambii, schimbările în timp sunt determinante pentru lumea sensibilă, dar timpul ca și concept nu aparține lumii sensibile.

2. Sursa biblică

Odată cu apariția creștinismului, problema timpului își va schimba modul de abordare, Heidegger remarcă: „Teologia dorește să meargă dincolo de revitalizarea unei credințe, relația sa primară cu realitatea pe care o tematizează, pentru a putea ajunge la o

⁴⁶ Aristotel, *Fizica*, 223a

explicare originală a ființei omului față de Dumnezeu, care implică dezangajarea problemei fundamentale a omului de tradiționala abordare sistematică a dogmaticii. Deoarece această abordare sistematică este bazată pe un sistem filosofic și conceptual care a creat confuzie prin acest fragment, atât în problema omului, cât și în problema lui Dumnezeu, și mai mult în problema relației omului cu Dumnezeu”⁴⁷.

Timpul, după cum am observat, în Antichitate clasică a făcut parte dintr-un sistem bine stabilit, în care el a urmat altor elemente. Textele biblice sunt cele care vor schimba modul de asimilare a tradiției, Sf. Augustin și Sf. Toma se vor raporta la tradiția antică, adăugându-i elementele specifice creștinismului. Dacă în universul lui Platon a existat un Demiurg care a creat lumea după modele exterioare, iar pentru Aristotel timpul trebuia să corespundă sistemului său, anume să fie substanță și esență, să aibă continuitate, odată cu apariția creștinismului Dumnezeu este cauza tuturor lucrurilor. Dumnezeu este cel care creează lumea din nimic, iar nu după modele exterioare cum creează Demiurgul lui Platon. Prin urmare, este important să urmărim cum anume se raportează cei doi gânditori creștini la textul biblic.

Sfântul Augustin, pe de o parte, instrumentează textul biblic pentru a arăta că timpul trebuie să ducă la Dumnezeu, timpul însemnând devenire. Sf. Toma cercetează timpul din punctul de vedere al creației, Dumnezeu fiind cauza tuturor lucrurilor. Însă

⁴⁷ „Theology wishes to go forward ... relationship of man to God.” (Martin Heidegger, *History of the Concept of Time*, p. 4)

textul biblic nu ne relevă faptul că Dumnezeu a creat timpul propriu zis, nu există vreun pasaj din care să reiasă acest lucru, de aceea cei doi au interpretări diferite în privința timpului. Augustin abordează problema din punctul de vedere al devenirii sufletului, iar Sf. Toma interpretează din perspectiva creației lumii. Prin urmare, vom avea parte de mai multe întrebări și probleme: exista timp înainte ca Dumnezeu să creeze cerul și pământul? timpul s-a născut o dată cu cerul și pământul? când anume a început timpul să apară și să fie conștientizat? Am putea spune că, pornind de la aceste întrebări, putem să înțelegem geneza filosofiei celor doi gânditori în ceea ce privește problema timpului. Urmărim textele biblice, deoarece filosofia celor doi stă sub semnul creștinismului și, din acest motiv, problema timpului în creștinism nu poate să fie asimilată pornind de la Antichitate, fără să primească și perspectiva biblică. În continuarea celor spuse, vom urmări pasajele relevante din Scriptură cu privire la problema timpului.

Pentru a răspunde întrebărilor de mai sus trebuie să urmărim evoluția celor două probleme, dar pe moment ne vom opri la pasajele biblice care indică apariția și existența timpului, începând cu Vechiul Testament și continuând cu Noul Testament.

2.1. Vechiul Testament

Din Vechiul Testament textul cel mai relevant pentru problemele noastre este cel al *Genezei*, unde ne este prezentată creația lumii pe larg.. În primul moment Dumnezeu creează cerul și

pământul, iar cerul îl va numi tărie, și va fi despărțit de pământ o dată cu facerea apelor. Apoi, Dumnezeu creează lumina și întunericul, și, odată cu crearea luminii și a întunericului, s-au născut luminătorii care despart ziua de noapte ca „să deosebească anotimpurile, zilele și anii”⁴⁸. Acestea ne pot releva începutul timpului, bineînțeles din punctul de vedere al hermeneuticii biblice, dar nu se precizează faptul că acestea există în timp. Dar faptul că luminătorii despart ziua de noapte și în felul acesta ar putea exista o mișcare ce poate fi numită timp poate fi considerat o primă ocurență a timpului. Dar această mișcare nu poate să fie conștientizată de nimeni, deoarece la începuturile sale, pământul era pustiu. Iar Dumnezeu este coetern pământului și nu poate conștientiza mișcarea, aflându-se în afara ei.

Când omul a fost creat, acesta a fost creat după chipul și asemănarea lui Dumnezeu, nu după un model exterior așa cum a fost creat omul în universul platonician, iar nu zeii sunt cei care vor veghea ca omul să trăiască conform virtuților, așa cum i-a îndemnat Demiurgul. Dumnezeu este singura cauză a existenței omului. Omul a fost pus de către Dumnezeu în Grădina Edenului, unde i s-a poruncit să nu mănânce din fructul interzis. Omul trăia în armonie cu Dumnezeu și nu conștientiza timpul, ca trecut și viitor, ca zi și noapte, deoarece Grădina Edenului se afla în cerul empireu. În momentul în care omul a mâncat din fructul oprit, săvârșind păcatul original, a fost alungat din Grădina Edenului. Am putea spune că timpul a început să existe din acel moment, pentru

⁴⁸ *Facerea*, 1, 14

că a început să fie conștientizat ca trecut, prezent și viitor? Aceasta este una dintre problemele cu care se va confrunta în special Sf. Toma, atribuind mișcare și îngerilor, de asemenea el va instrumenta zilele creației pentru a demonstra că Dumnezeu este cauza tuturor lucrurilor, iar Sf. Augustin va înțelege timpul din punctul de vedere al conștiinței păcatului, anume noi în timpul care ne este destinat trebuie să conștientizăm păcatele, iar în felul acesta vom ajunge la devenirea veșnică și sufletul nostru va putea exista în eternitate alături de Dumnezeu.

De asemenea, când se vorbește de Vechiul Testament, se vorbește de așteptarea Fiului Omului care va veni și va mântui lumea de păcatul originar. Prin urmare, timpul pentru omul Vechiului Testament însemna așteptare, timpul era conștientizat mai mult ca în perspectiva unui act viitor, consecință a unui șir de evenimente trecute, considerate istorie. O dată cu împlinirea Scripturii, cu venirea Fiului Omului, istoria Vechiului Testament s-a încheiat.

2.2. Noul Testament

Timpul pentru Noul Testament nu mai este conștientizat ca interval de la Facerea Lumii și până la venirea Fiului Omului, ci din momentul venirii acestuia și până la sfârșitul lumii. Pentru creștini istoria este cea care poartă păcatul originar, sacrificiul lui Iisus este cel care îl poate ridica, dar finalitatea vieții sufletului nu este dată în timp, pentru că apare ideea momentului catastrofal al sfârșitului

timpului. De aceea timpul este limitat, iar actul credinței este cel care îi poate oferi sufletului eternitate. În vocabularul creștin timpul devine sinonim cu existența inferioară, materială, sensibilă și este opus eternității. Astfel tot ceea ce este dat în timp este văzut ca fiind mai puțin existent decât existența adevărată care este atemporală.

3. Sursa neoplatonică: Plotin

Sursa neoplatonică este cea care dă soluția de sinteză a problemei timpului în paradigma antică. Problematika timpului este dezvoltată de către Plotin în *Enneade* III, în tratatul VII, „Despre Eternitate și timp”⁴⁹. Timpul până în acest moment a fost închis în cercul unor universuri bine stabilite, Platon și Aristotel privind timpul din perspectiva construcției universurilor specifice propriilor filosofii. Dacă Platon a încercat să introducă timpul în universul formelor, ca imagine mobilă a eternității, Plotin va porni în cercetarea timpului similară predecesorului său, dar, mai mult decât atât, Plotin nu va introduce timpul sub forma unei legende care trebuie asumată de la bun început. Pentru Plotin timpul nu este imaginea mobilă a eternității, a cărei cauză este Demiurgul, deoarece în sistemul plotinian totul se află în totul. Pentru a arăta acest lucru, vom alege ordinea lumii sensibile, care, după cum spune Emile Brehier, în *Filosofia lui Plotin* „nu are început și nici sfârșit, iar lumea inteligibilă nu este construită nici măcar ideal,

⁴⁹ Plotin, *Enneade*, III-V, Editura IRI, București, 2005, pp. 167-199

totul fiind în totul”⁵⁰. Aceasta este noutatea pe care o aduce filosofia plotiniană. Dacă Platon și Aristotel au construit timpul pe baza unor elemente subordonate, pentru Plotin timpul nu se construiește pe baza unor asemenea elemente. În continuarea celor spuse trebuie să ne închipuim întreg universul plotinian asemenea unui cerc, în care sunt cuprinse toate cele existente, cât și cele neexistente. Conform schemei propuse de P. Turetzky⁵¹: Unul, chiar dacă este deasupra faptului de a fi, este cunoscut prin analogie și prin faptul că din el emană totul, iar Unul se află deasupra universului plotinian, la fel cum Demiurgul se afla deasupra tuturor formelor, doar el fiind capabil să contemple viețuitoarea inteligibilă.

În momentul în care noi cei din lumea sensibilă cerem ceva zeilor, printr-o rugăciune, aceștia nu ne răspund datorită unei magii, ci pentru că în felul acesta funcționează sistemul plotinian⁵². Trebuie să ne închipuim acest lucru în următorul fel: avem cerul vizibil, în universul vizibil se află divinitățile iar noi ne aflăm jos, iar divinitățile stele răspund „printr-un mod automat și inconștient prin acțiunea organismului universal”⁵³. Acest fapt ne relevă structura temporalității care va fi asimilată de teologia evului mediu, rugăciunea pentru omul creștin fiind cerută pentru a se împlini în planul timpului, dar și în planul eternității. În vocabularul creștin, lumea sensibilă este numită temporală tocmai

⁵⁰ Emile Brehier, *Filosofia lui Plotin*, Editura Amarcord, Timișoara, 2000, p. 7

⁵¹ Turetzky, *Time*, p. 13

⁵² A. H. Armstrong, *Arhitectura universului inteligibil în filosofia lui Plotin*, Editura Galaxia Gutenberg, Tg. Lăpuș, 2004, p. 142.

⁵³ idem

pentru că ea este determinată în timp, și este pusă în contrast cu planul eternității.

În introducerea problemei timpului, Plotin vorbește despre eternitate, iar timpul apare aici pentru a distinge conceptul eternității. Anume, Plotin atribuie eternității lipsa de extensiune⁵⁴, deoarece, dacă ar putea fi corelată cu extensiunea, atunci eternitatea ar fi identică cu timpul⁵⁵. Aflăm din această deosebire față de eternitate că timpul este extensibil. Ceea ce mai trebuie urmărit în raport cu eternitatea este sufletul, suflet care pentru Plotin se află în univers astfel în următorul raport: există universul, iar în univers după cum am arătat se află Unul, ce este deasupra tuturor, de asemenea acesta este atemporal, și fiind atemporal el nu poate fi cuprins de nimic, prin urmare el cuprinde în el sufletul universului, care este cel mai sus, privind spre *Unu*⁵⁶, iar eternitatea conține în ea timpul. „Vom putea ști cum putem exista în timp și cum putem exista în eternitate, doar după ce vom fi descoperit timpul”⁵⁷. Din pricina acestui fapt, Plotin ne îndeamnă să cercetăm ceea ce este timpul. Acest fapt al coborârii în timp vine din prisma următorului argument: eternitatea este deasupra timpului, iar în eternitate se află formele inteligibile, pe când jos se află sensibilul, dar timpul nu coboară mai jos, deoarece timpul nu poate să ajungă la non-ființă⁵⁸.

⁵⁴ Plotin, *Enneade*, III, 7 (45), I, p. 169

⁵⁵ idem

⁵⁶ Conform schemei lui Turetzky, op. cit., de la p 47

⁵⁷ Plotin, *Enneade*, III, 7 (45), p. 179

Plotin vorbește în continuare despre timp din perspectiva mișcării, iar ceea ce asimilează Plotin din sursa antică privind problema timpului este mișcarea pe care Aristotel o atribuie timpului. Timpul, după cum am observat, este „numărul mișcării după anterior și posterior”, iar Plotin critică această teză⁵⁹. Timpul nu este văzut de Plotin ca mișcare, obiectul cercetării sale fiind opus principiului aristotelic în ceea ce privește timpul, anume „timpul este cel în care s-a produs mișcarea”⁶⁰. Deoarece Plotin reia ceea ce a atribuit Platon mișcării mai lente și mai iuți a cercurilor identicului și a diferitului în ceea ce privește timpul, dar totodată se desprinde și de doctrina platoniciană, după cum am observat, pentru că în doctrina platoniciană aveam parte de două planuri de desfășurare a universului. Dar în universul plotinian, în care totul este în totul, ar fi imposibil să vorbim despre două planuri, tocmai de aceea timpul nu are nici început și nici sfârșit, deoarece din Unul emană totul, iar sufletele individuale trebuie să urce înapoi la Unu. Pentru universul plotinian, timpul și universul nu pot să aibă aceeași mișcare deoarece timpul este o continuitate și nu poate să aibă început și sfârșit tocmai din pricina faptului că universul conține în el toate cauzele, iar, dacă mișcarea universului ar corespunde cu timpul, atunci timpul și universul ar fi identice. Universul plotinian se definește prin eternitate, în eternitate există Unul. Din pricina acestui fapt el îl combate pe Aristotel, când

⁵⁸ Conform schemei universului plotinian preluat din Turetzky, op. cit., p. 47

⁵⁹ Turetzky, op. cit, p. 44

⁶⁰ Plotin, *Enneade*, III, 7 (45), p. 183

vorbește despre mișcare. Deoarece mișcarea poate să fie numai una, continuitatea nu poate să se definească doar ca un număr, iar timpul pentru Plotin nu este nicidecum numărat întrucât comportă un număr.

Totodată pentru Plotin sufletul se află în noi, dar se află și în eternitate, și nu se va risipi în lumea sensibilelor⁶¹, existând pentru totdeauna în eternitate.

4. Concluzie

Acest articol a avut ca scop prezentarea principalelor surse antice ale problemei timpului pentru Sf. Augustin și Sf. Toma din Aquino. Am stabilit că timpul pentru antici avea cu precădere locul său în univers, timpul a fost definit ca și consecința a unui univers bine determinat. Dacă pentru Platon timpul este *copia mobilă a eternității*, pentru Aristotel timpul însemna mișcare

Textul biblic este cel care face diferența, în sensul în care, odată cu apariția sa, timpul nu mai poate fi doar consecința unui univers bine stabilit, timpul primind noi sensuri cum ar fi cel de așteptare și implicând credința.. Am stabilit că textul biblic este cel care va avea ultimul cuvânt în tradiția creștină, tocmai de aceea timpul nu va mai putea fi asimilat numai din prisma tradiției antice, deoarece în tradiția creștină Dumnezeu este considerat cauza tuturor lucrurilor, ceea ce intră în conflict cu unele elemente ce apar la

⁶¹ Plotin, *Enneade*, III, 7 (45), p. 199

paradigmele antice. Plotin este influențat de cele două paradigme antice ale timpului, cea platonică și cea aristotelică. Iar fără a avea vreo influență din partea gândirii creștine, el anunță de fapt tema creștinismului, anume sufletul ca ultimă instanță care are ceva de spus privitor la timp.

Bibliografie

1. Bibliografie principală

Filosofia greacă până la Platon, vol. I, partea a II-a, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1979

Platon, *Timaios*, în *Opere*, vol. VII, traducere de Cătălin Partenie, Editura Științifică, București, 1960

Aristotel, *Fizica*, traducere de N. I. Barbu, Editura Științifică, București, 1966

Aristotel, *De anima*, traducere Alexander Baumgarten, Editura Humanitas, 2005.

Biblia, Editura Institutului Biblic și de misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2006

Plotin, *Enneade*, III-V, traducere colectivă, Editura IRI, București, 2005

Pseudo Aristotel, *Liber de causis*, traducere de Alexander Baumgarten, Editura Univers Enciclopedic, București, 2002.

Augustin, *Confesiuni*, traducere de Gh. I. Șerban, Editura Humanitas, București, 2007

Augustin, *De civitate Dei contra paganos*, trad. Marchs Dods, Wm. B. Eedermans Publishing Company, Edinburgh, Michigan.

Toma din Aquino, *Summa theologica*, traducere colectivă, Editura Polirom, Iași, 2009

2. Bibliografie secundară

2.1. Volume

***, *Time and Eternity. The Medieval Discourse*, International Medieval Research, vol. 9, Brepols, 2003

Armstrong, A. H., *Arhitectura universului inteligibil în filosofia lui Plotin*, Editura Galaxia Gutenberg, Tg. Lăpuș, 2004

Brehier, Emile, *Filosofia lui Plotin*, Editura Amarcord, Timișoara, 2000

Coppe, Ursula, *Time for Aristotle, Physics IV. 10-14*, Clarendon Press, Oxford, 2005

Heidegger, Martin, *History of the Concept of Time*, traducere de Theodore Kisiel, Indiana University Press, Bloomington, 1985

Kant, Immanuel, *Critica rațiunii pure*, Editura IRI, București, 1998

Turetzky, Philip, *Time*, Routledge, London, 2002

Adămuț, Anton, *Sfântul Augustin și filosofia istoriei*, în *Studii de istorie a filosofiei dedicate profesorului Vasile Muscă*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009

Baumgarten, Alexander, *Extensiunea timpului și eternitatea lumii la Maimonide și Toma din Aquino*, în *Studii tomiste I*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009

George, Timothy, *St. Augustine and the Mystery of Time*, în H. R. Poe, J. Stanley Mattson, *What God Knows*, Bazlor University Press, Waco, Texas.

Johnson, A.M., *Time As A Psalm In St. Augustine*, în *Animus*, vol. 1, 1996

Lacey, Hugh M., *Empiricism and Augustine's Problems about Time*, în *Review of Metaphysics*, 22:2, 1968

Maci, Daniela, *Despre creat și necreat*, în *Studii tomiste I*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009

Ravicz, Marylin E., *St. Augustine: Time and Eternity*, în *Thomist: a Speculative Quarterly Review*, 22, 1959